

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Віктор АТАМАНЕНКО

Формування Острозького міського комплексу (кінець XVI – початок XVII ст.)

На Волині знаходилися переважна частина маєтностей роду кн. Острозьких та їх родове гніздо, «родоначальний град» – місто Остріг. Та тривалий час, біля третини сторіччя, воно не належало до володінь єдиного чоловічого представника роду, кн. Василя-Костянтина Острозького. Таким чином, тривалий час єдиний носій родового прізвища не володів родовою резиденцією і змушений був формувати новий подібний осередок. На час повернення родового осередку до володінь роду кн. В.-К. Острозький був досвідченим державним діячем та чи не найпомітнішою постаттю не тільки в українському суспільстві, але й в межах всієї Речі Посполитої. Окрім того, він мав досвід у різноманітних сферах функціонування величезних маєтностей (приватних і державних). Відтак, дослідження діяльності кн. В.-К. Острозького у творенні своїх головних осередків-резиденцій може дати можливість вивчення подібної практики й стосовно інших князівських родин Волині, не настільки достатньо представлене в джерелах. Розгляд даного аспекту розвитку князівських резиденцій Волині на прикладі м. Острога і є завданням даної статті.

В усіх випадках князівські резиденції Волині були пов'язані з існуванням родових поселень, які у цей період були містами, навіть якщо такий статус повторно підтверджували. Це видно і на прикладі Острога, який, будучи містом протягом всього XVI ст., магдебурзький привілей отримав лише у 1585 р. В ряді випадків творення нових резиденцій було пов'язане з формуванням на місці одного міського поселення двох, які ставали осередками кількох гілок одного роду. Розбудова усіх складників міст, які були родовими гніздами, в усіх випадках носила також репрезентаційний характер, оскільки демонструвала велич та значення того чи іншого роду.

На час переходу Острога до рук В.-К. Острозького князь уже мав досвід розбудови, впорядкування, а також заснування ряду міських поселень на території України. Найбільше ж його містобудівні ініціативи стосувалися Волині, і торкалися вони різних частин цього регіону та різних часових відтинків протягом життя князя. І чи не найбільшого значення і для

роду Острозьких, і для Волині, практично одразу із створенням, набуло місто Костянтинів (Старокостянтинів). Локація та початковий розвиток останнього постійно привертала і продовжують привертати увагу дослідників. Стосовно Старокостянтинівщини, – наявні дослідження краєзнавчого та історичного характеру [5- 7; 16]. При цьому важливим було те, що Старокостянтинів на їх основі можна було розглядати практично від часу перетворення села Колищенці у міське поселення та швидким його перетворенням у ключовий осередок південно-східної Волині [4]. Недаремно один з дослідників історії Старокостянтинова О.І. Баранович назвав одну із своїх присвячених йому праць «Нове місто...» [7]. Сама практика створення «нових» міст була одним із способів розширення міст «старих» зі зростанням представницькості таких міських комплексів, а разом з тим – звеличення їх власників. Але в жодному з випадків на території Волині більше, як два поселення не формували єдиного міського комплексу. Винятком був тільки Остріг. Нарешті, розбудова міста повинна була зміцнити захищеність маєтностей від наїздів сусідів, а також убезпечити край від можливої зовнішньої загрози, в першу чергу – від татарських нападів.

Як новарезиденція кн. В.-К. Острозького Остріг повинен був відповідати ряду вимог і носити представницький характер. Таку роль, в першу чергу, відігравав замок, а також святині та розміри і ошатність міста. Острозький замок здавна поділявся на замок-резиденцію власника та замок, де мало помешкання найближче оточення, двір князя (верхній та нижній, замок та пригородок, верхній та окольний). Пригородком замку можна вважати спеціальну укріплену ділянку міської території, де мешкала переважно шляхта та знаходилися святині і резиденція церковних ієрархів (луцько-острозького єпископа). Територія замку та пригородку не були розраховані на значну забудову, оскільки тут до створення шпиталю знаходилися всі острозькі християнські святині. Згадувана в дослідженнях замкова Святотроїцька церква була скоріше родинною церквою і примикала до замку-палацу, звідки мешканці могли відвідувати її не виходячи надвір. Тут знову можна згадати про те, що посвята шпиталю (а також замкової старокостянтинівської) співвідносилася з такими ж найменуваннями значної кількості церков, фундованих кн. К.І. Острозьким [19, с. 135].

Утвердження роду Острозьких в Острозі не могло не позначитися як на долі попередніх резиденцій кн. В.-К. Острозького, так і на самому «домоначальному граді». За свідченнями поборових реєстрів складається враження, що за короткий час після остаточного переходу Острога до рук кн. В.-К. Острозького населення міста суттєво, більш як у півтора рази зросло, що не могло не позначитися й на організації самого міста. Але в дійсності за цей час таких змін не відбулося, а йшлося виключно про зміни

в упорядкуванні та подачі поборових свідчень. Єдине, що може свідчити про початок кардинальної зміни в просторовій організації Острога – різке зменшення чисельності ринкових будинків, з яких міщани сплачували державний податок. Йшлося, очевидно, про початок перебудови ключової для будь-якого тогочасного міста ділянки, якою була ринкова площа. Якщо дані поборових реєстрів пояснюються даним припущенням, то можна вважати, що, остаточно утвердившись в Острозі, кн. В.-К. Острозький одразу ж розпочинає релокацію міста. Адже, як вважає А. Заяць, локація, а йдеться саме про новоосаджувані міста, включала в себе як один з етапів розмітку поверхні, а розпочиналася вона з місця, яке відводилося під ринкову площу, основного компонента просторової структури міста [12, с. 108-110]. На той же час, скоріше за все, припало й будівництво нових замкових споруд та на пригородку приміщень Академії, а також її складової – друкарні. Одночасно не міг не будуватися й шпиталь. Таким чином, можна вважати середину 1570-х рр. початком реорганізації міського простору Острога [2, с. 5-6]. Ця перебудова мала на меті перетворення Острога у справжню резиденцію могутнього роду. Як таке, місто повинно було бути осередком адміністративним, судовим, церковно-релігійним, торгово-економічним та місцем зосередження двору. Оточення князя – як світське, так і духовне – повинно було відповідати статусу патрона і, крім усього іншого, мати відповідний рівень освіти. Міщани чи, принаймні, їх верхівка, також повинні були відповідати останній вимозі. Те, що дана обставина цілком усвідомлювалася кн. В.-К. Острозьким, свідчать його ініціативи в освітньому напрямку (Турів, Володимир, Київ та, можливо, Костянтинів).

Всі вони не в останню чергу стосувалися і спрямовувалися на зміну організації міського простору. Можна говорити, що такі зміни торкалися всього Острога – власне замку (верхній замок) та пригородку (нижнього замку, окольника), ринкової площі та вуличної організації з передмістями та пригородами-поселеннями. Такі масштабні заходи вимагали значних коштів. Але ними на середину 70-х рр. XVI ст. кн. В.-К. Острозький скоріше за все не володів. Це пов'язано з потребою виплати значних грошових компенсацій О. Лаському, веденням затяжних судових процесів про маєтки та витратами на розбудову саме в цей час засновуваних міст у південно-східній Волині (Костянтинів, Базалія, Остропіль). Окрім того, суттєвим чинником були спустошення від татарських нападів 1577-1578 рр., спрямованих значною мірою на маєтності саме Острозьких. В цих умовах пріоритети князя коментарів не вимагають – вже в 1576 р. почала функціонувати школа, а в 1578 р. з'явився перший острозький друк. Утвердження Острозького в Острозі співпало з активізацією татар та їх нападами на Волинь. В результаті не тільки околиці, але й частково й

сам Остріг зазнали знищень. Видається, що хоча, можливо, замок дійсно потерпів (тривалий час він не мав доброго господаря і резиденційні функції виконував не в усій повноті, що не могло не позначитися на його стані), але не настільки сильно, адже (за свідченнями Острозького літописця) через рік, коли Острозький досягнув угоди з татарами, які облягали Остріг, замирені нападники були впущені до міста, яке мало б мати набагато гірший вигляд, в якому разом з міщанами «їли й пили». Поза тим, татарські напади, по-перше, показали необхідність перебудови щонайменше міських укріплень, а, по-друге, створили знищеннями підгрунтя для організації більш чи менш розгалуженої реорганізації всього міського простору. Можна припустити, що й це – оборонне завдання – також було мотивом якраз початку саме нового будівництва міста, яке цілком логічно почалося із замку з його святинями та облаштуванням Академії. Перебудови вимагала і міська складова головної з 1574 р. резиденції Острозьких. Необхідно було змінити зовнішній вигляд ринкової площі, вулиць та передмість. Коли йдеться про острозький Ринок, то ці дії нового власника були також підготовкою до будівництва тут адміністративних та господарських приміщень – ратуші, вагової, торгівельних та житлових приміщень тощо, що певною мірою відобразив і привілей 1585 р. [18, с. 112-113]. В будь-якому разі, не тільки головна відтепер резиденція князя та його найближчого оточення, замок та пригородок, але й місто, де вона знаходилася повинно було змінити свій зовнішній вигляд у відповідності до стану та статусу власників.

В Острозі (старому) – і це, схоже, відрізняє його від усіх інших міст – всі святині розташовувалися в замку та пригородку (крім двох церков Застав'я). Це були кафедральний Богоявленський собор, церкви Борисоглібська, Пречистенська, Миколаївська та фарний костел. За межами пригородку, але поряд з ним, можливо, навіть стикуючись, знаходився православний шпиталь зі Святотроїцькою церквою. На пригородку знаходився також єпископський двір. На пригородку знаходився костел. Його будівництво відносять до XV ст., але наприкінці століття він занепав та, як вважають, практично не функціонував. Його відновлення традиційно пов'язують в історіографії з діяльністю В.-К. Острозького, і відбулося це у 1582 р. [13, с. 57-61; 22, с. 14]. Але акт 1542 р. згадує острозького плебана, правда, лише як співвласника приострозького села Лючин. Останнє може свідчити про те, що принаймні на півстоліття раніше костел функціонував. Опосередковано про це може свідчити той факт, що в час володіння Острогом Б. Острозька фундувала плебанію в Янушполі, костел і плебанію в Рівному (1548 р.) [15, арк. 13 зв., 54].

З Академією був пов'язаний і заснований кн. В.-К. Острозьким православний шпиталь. Він вперше згадується у первинному поборовому

реєстрі 1576 р. [17, с. 48]. Він одразу ж став певним міським маркером, з яким пов'язувалася одна з острозьких вулиць. Його створення переслідувало кілька завдань. Поряд із власне доброчинністю, згодом доповненою виділенням міської ділянки для старих та убогих (вул. Каліча) [17, с. 298], він мав прикрасити місто церквою та стати об'єктом відповідних фундацій для забезпечення не тільки його самого, але й Академії. Останнє проявилось вже в тестаменті кн. Гальшки, де фундація об'єднує шпиталь з Академією [18, с. 110]. Згодом ця фундація була суттєво доповнена кн. В.-К. Острозьким та підтверджена королем у 1585 р. [18, с. 114]. Цікаво, що в тексті фундації кн. Острозького Остріг названо, можливо, вперше, містом столичним. Це може свідчити й про завершення проміжкової перебудови міського простору, оскільки «столичність» означала не стільки значення – домонаральність, – скільки відповідний рівень розбудови, розвитку, репрезентаційності. В зв'язку з цим не можна обійти увагою, що того самого року Остріг одержав магдебургський привілей.

Пригородок першої половини XVI ст. був забудований недостатньо повно. Так, пов'язані з поділом спадщини кн. К.І. Острозького акти 1542 р. згадують кількість святинь та маєтків слуг-бояр Острозької волості, які, зважаючи на свій статус, могли мати двори на території пригородку. Їх кількість приблизно така ж, як і зафіксована на початку XVII ст., коли тут з'явилися новозбудовані приміщення. Останні ж не могли не зменшити розміри вільної, якщо така була, території. Відповідно, постало питання про виділення ділянки для помешкань зростаючого оточення князя, а також для співробітників Академії. Такою частиною міста стало розташоване за міськими мурами Загороддя. Вже сама назва цього острозького передмістя об'єднувала в певну цілісність власне замок та замок-пригородок у претензійне «город», місце зосередження управлінських і судових структур, а також головних релігійних святинь та просвітницьких інституцій.

На відміну від інших острозьких передмість, Загороддя, по-перше, через саме його новаційний характер (решта – чи майже всі інші – існувала в більш чи менш розвинутому вигляді ще на 70-80-ті рр. XVI ст.), а, по-друге, через специфіку його населення мало особливості розвитку протягом перших десятиріч XVII ст. Воно займало значну територію від низини («долини») між Луцькою та Загородською брамами і тяглося аж до розташованого за 3,5 км від Острога містечка Межиріч [17, с. 77, с. 91]. Очевидно, ця частина розбудовувалася на продовженнях пагорбів, на яких знаходилися замок та пригородок, оскільки в низині між ними та річковою заплавою розташовувалося приміські села, які можна вважати передмістями, Бельмаж та Хорноща. Тому, Загороддя виконувало ще й важливе оборонне завдання, збільшивши кількість захисних поясів міста.

На час поділу Острога між синами кн. В.-К. Острозького інвентар

фіксує в місті 804 імені міщан [14, с. 134], а на Загородді – тільки 29 будинків. Це становило майже 4% міських будинків, а отже – й мешканців. В подальшому кількість будинків тут практично не збільшувалася. Зважаючи на зростання Острога, можна говорити, що ця частина міста, як і інші престижні міські дільниці, було практично повністю сформовано кн. В.-К. Острозьким. Загороддя було пов'язане з Академією – на ньому проживали представники духовенства, які не могли не бути задіяні у викладанні, науковій роботі та в одержанні освіти.

На Загородді на час поділу володінь кн. В.-К. Острозького мешкали (чи мали будинки) війт, князівські возниця та кухар, замковий воротний, воротний (очевидно, міський), замковий коваль, пушкар, ревізор, стрілець, два садівники, муляр, тесля та пекар. Більшість з них прямо були пов'язані з князівським двором чи адміністрацією. Привілейованого (управлінського) становища не могли не мати й проживаючі на Загородді особи шляхетського чи боярського, очевидно, походження – Горський, Пясецький, Калуцький, Ковнацький (згаданий вже стрілець), Саскович, Грабович та Реїна Вдова. На Загородді проживала помітна кількість представників духовенства: шість священників, диякон, а також попович [17, с. 77, с. 91]. Окрім того, Загороддя становило ще одну, ігноровану дослідниками, лінію міської оборони, яка прикривала і місто, і пригородок, а отже і замок-дитинець, аж до водної перепони, яка відділяла Остріг від Межирича – річки Збитенка. При цьому, саме Загороддя прикривалося ще одним передмістям – Заваллям. Про те, що на 1603 р. воно мало укріплення, свідчить факт наявності за цією частиною Острога – і текстуально згідно з актом поділу, і логічно, оскільки для інших частин міста захисних валів потрібно не було – пригороду під назвою Завалля, яке на 1621 р. вже не існувало, очевидно, об'єднавшись із Загороддям з відповідним розширенням валів. На користь цього може свідчити співпадання кількох імен та занять мешканців цих передмість у 1603 та 1621 рр.

Зважаючи на значні розміри цього передмістя та, в зв'язку з цим, відносно невелику кількість його мешканців, можна припустити, що кожен з них або якась їх частина володіла не тільки і не стільки будинками, а земельними ділянками, які, зважаючи на статус більшості проживаючих тут осіб, можна вважати юридиками з сільськогосподарськими угіддями при них. Крім того, сільськогосподарські угіддя давали можливість у майбутньому за їх рахунок збільшувати населення та розбудовувати нові будинки цього пригороду. Очевидно, можна говорити, що така можливість була закладена в це передмістя кн. В.-К. Острозьким.

Можна вважати, що створення загородського передмістя кн. В.-К. Острозьким було спробою створення своєрідного адміністративного осередку як продовження пригородку. В приватних містах волосна

адміністрація могла мати будинки в самих містах, але переважно – в пригородках-окольниках, які мали представницький характер. Розгалужені володіння кн. Острозьких вимагали значної кількості управлінців, контролерів-ревізорів та служебників, для чого й було створено таке передмістя, як Загороддя.

Окрім того, Загороддя могло (чи мало) стати також центром церковної адміністрації щонайменше для володінь кн. Острозьких, а, зважаючи на те, що Остріг був одним з центрів єпископства, резиденцією владыки, котрий мав помешкання в пригородку, та – в зв'язку з діяльністю школи, друкарні, наукового гуртка, – можливо, і набагато ширше як один з осередків митрополії. Тим більше, що територіально до Загороддя примикали володіння священників та діячів Академії на Бельмажі та Хорнощі [17, с. 78, с. 92]. Інші передмістя були суто міськими, де якісь особливості виділити складно, окрім Зарванського, де значну частину мешканців склали татари.

Напередодні поділу маєностей між своїми синами, кн. В.-К. Острозький виділив зі складу Острозької волості Дерманський Святотроїцький монастир, надавши йому у 1602 р. статус «общезитійного» з тим, щоб до нього приймалися «способніші до наук», для навчання «письма слов'янського, грецького і латинського». Все це мало забезпечити Дерманський осередок від можливих обмежень з боку спадкоємців «старого» князя. Згідно нового статуту, до монастиря приймалися не лише ченці, котрі визнавали правила «общего житія», а й особи, що «ся зышли до науки». Таким чином, передбачалось фактичне перенесення сюди Острозького осередку як слов'яно-греко-латинського наукового закладу. З урахуванням перенесення також і друкарні, у Дермані повинен був відновитись культурно-освітній центр. Відтак, дільчий акт 1603 р. об'єднав, принаймні текстуально, поки не віднайдено відповідних записів, як задумував творець Академії, маєності Дерманського Святотроїцького монастиря з визначеними фундацією на острозький Святотроїцький шпиталь. Маєтки Академії склали, якщо враховувати фундацію кн. Гальшки, два монастирі, місто та 16,5 сіл, не рахуючи прямих надань її діячам та пов'язаним з нею окремим церквам. Варто нагадати, що суразька фундація 1585 р. визначала одним з її опікунів луцько-острозького єпископа.

Найдавніші поборові реєстри відображають міську просторову організацію в загальнодержавних податкових категоріях і недостатньо повно. На їх основі можна виділити тільки такі просторові елементи Острога, як ринкова площа, вулична міська мережа, Застав'я (згадані в реєстрі 1577 р. будинки за рікою з городами) та Бельмаж [23, с. 37]. Варто зазначити, що цю, досить детальну, як на сумарії, інформацію містить

тільки реєстр 1577 р., а в подальшому відбувається її узагальнення з відповідною втратою якості. Ні назв вулиць, ні вказівок на їх забудованість ця категорія джерел не містить. В них відображені, відповідно до розмірів сплачуваного податку, будинки ринкові, вуличні, з городами, ремісничі, перекупницькі та городницькі господарства (1577 р.) та просто категорії будинків, в тому числі – промислові та оподаткованого населення – будинки ринкові, вуличні, убогі, дими, городи, млини, солодовні та ремісники, перекупники, коморники, священики (1583 та 1589 рр.) [23, s. 37, s. 80].

Можливі значніші розміри Ринку до цього часу знаходять прояв не тільки в більшій кількості будинків, але й у його чіткому прагматичному – торговельному – призначенні для забезпечення чотирьох річних ярмарків, проїзду купців, розташування прибуваючих на торги купців та продавців, в тому числі й з сіл волості. Необхідна була трансформація ринкової площі із суто торговельного – розташування якомога більшого числа приїжджих купців не тільки на самій площі, а й у найближчих, ринкових, будинках – значення у торговельний, представницький, адміністративний тощо осередок міста.

Ще однією відмінністю між податковими даними за 1577 р. та 1580-ті рр. є поява оброблюваної міської землі, переважно невеликими ділянками – городами; на 1577 р. вони перебували в руках мешканців зарічного передмістя (городи), невідомо де проживаючих (можливо, також за межами середмістя) городників та бельмазьких передміщан-городників, а також – перекупників. Мешканці Острога користувалися на 1577 р. вісімдесятьма п'ятьма городами. На 80-ті роки їх кількість зросла в півтора рази, але також з'явилася невласлива для міст категорія димів. Під ними, можливо, малася на увазі т. зв. міська рілля, але більш ймовірним є те, що дими стосувалися підданих-неміщан, які поселялися на новостворюваних міських (радше – приміських, передміських) районах. Такими могли бути тільки дві приострозькі дільниці: або майбутнього Застав'я, або майбутнього Загороддя та сусіднього з ним Бельмажа та Хорнощі. Інвентарі 1603, 1620, 1621 рр. свідчень про користування міщанами землею не мають.

Одночасно з перебудовою самого Острога розбудовувався й сам міський простір. На час утвердження кн. В.-К. Острозького на території волості було одне місто. На рубежі XVI-XVII ст. крім Острога, тут було ще два міські поселення – Застав'я (Нове місто Острог) та Межиріч. Відповідні державні привілеї вони одержали вже в XVII ст. Але за два роки до першого з них в акті поділу 1603 р. вжито назву Нове місто, а друге названо новим містечком [17, с. 77, с. 91, с. 98]. Ряд міст створювалося за привілеями самих «божою милістю» волинських князів як, наприклад, надання у 1633 р. князем Ю. Заславським листів на осаду міст Ташків та

Славутина (підтверджено князем В.-Д. Заславським у 1637 р.) з наданням магдебурзького права і звільненням на двадцять років [20, с. 52-59]. Про можливе подібне надання Новому місту (в акті 1603 р., Застав'я – за інвентарем 1620 р.) та Межирічу (містечко нове та місто за актом 1603 р.) [17, с. 78-79, с. 82, с. 93, с. 98]. не відомо. Таким чином, можна в даному випадку говорити про типовість локаційної практики волинських князів, одним з піонерів якої, очевидно, був кн. В.-К. Острозький [9, с. 78 -79; 21, с. 171-189]. Тим більше, що Статут 1588 р. (використовувався на українських землях, але чи мав юридичну силу, залишається дискусійним) містив норму про дозвіл заснування міст шляхтою без спеціальних привілеїв [11, с. 9]. Наскільки подібна практика була поширена на Волині, залишається недослідженим. Про державне офіційне підтвердження міського статусу Застав'я невідомо. Натомість, Межиріч отримав магдебургський привілей 18 лютого 1605 р. [1, с. 106-108].

Обидва нові міські осередки Острожчини були розташовані при центрі волості і були його безпосереднім розвитком та розширенням. Таким чином, можна побачити започатковану кн. В.-К. Острозьким програму розширення міського простору навколо давнього центру. При цьому, кожне з них становило окрему адміністративну одиницю з власними органами самоврядування.

Така традиція знайшла своє продовження не тільки в діях кн. Я. Острозького з надання самоврядного статусу (а, отже, визнання міського статусу державою), але і в діях А.-А. Ходкевич. Остання з роду Острозьких заснувала «при Острозі» містечко Кароліна, яке в подимному реєстрі 1629 р. згадується як новоосажене. Якщо зважати на те, що і Застав'я могло офіційно одержати міський статус напередодні укладання інвентаря 1620 р. [12, с. 68], і Кароліна досягти значних розмірів на середину 1620-х рр., то можна говорити, що на цей час припадає остаточне формування навколо Старого Острога значного міського комплексу, унікального для Волині, який складався з чотирьох міських осередків.

Про перспективність подібної практики, можливо, й достатньо планомірної (принаймні, на прикладі Острога), можуть свідчити кількісні характеристики на 1629 р. Так, в Старому Острозі знаходилося 749 будинків, тоді як у Застав'ї – 513, Кароліні – 393, Межирічі – 313 помешкань [8, с. 37 прим. 1, 39 прим. 3]. Таким чином, «нові» острозькі міста не тільки досягли рівня значних за розмірами поселень, але й мали протягом 1620-х рр. тенденцію до подальшого розвитку.

Таким чином, Острозька волость відображала загальні урбанізаційні тенденції на волинських, і загалом, – українських, землях. Але специфічним для неї було зосередження всіх міських поселень навколо давнього міського центру. Практика створення нових міст поряд зі

старими була доволі поширеною, але два нових міста, принаймні на Волині, мав тільки Остріг. Якщо брати до уваги значні розміри волості, таке розташування на її території міських поселень навряд чи відображало тенденції господарського розвитку і навряд чи могло забезпечити якісний її захист. Можна вважати, що нові поселення відігравали роль додаткових оборонних рубежів для Острога (захисту волості мали служити розбудовуванні Острозькими міста південно-східної Волині). З іншого ж боку, вони не могли не розширювати та підкреслювати, в тому числі візуально, вагу, статус та значення «столичного» Острога.

Отже, можна говорити про те, що перехід Острога у володіння кн. В.-К. Острозького поклав початок його перебудові. Вона стосувалася не тільки зміни просторової організації міста, розбудови старих та появи нових елементів, але й територіального зростання загального міського простору за рахунок розбудови передмість з наступною трансформацією окремих з них у своєрідні «міста-супутники» Острога – «града столечного». Практично в усіх випадках це стосувалося репрезентаційної складової міста. В результаті Остріг перетворився на одне з найбільших та ошатних міст Волині. Значною мірою це було пов'язано і мало хронологічно первинний характер з науково-освітніми та церковно-організаційними проектами кн. В.-К. Острозького.

Результатом діяльності кн. В.-К. Острозького та його нащадків стало перетворення Острога у найбільший комплексний міський осередок, кожен з яких мав самоврядування, а деякі ставали новими управлінськими центрами. Джерельна база вивчення історії Острога даного періоду доволі добре представлена різноманітними групами документів XVI – першої половини XVII ст. та включає в себе різноманітні категорії описово-статистичних та актових джерел. На основі джерел описово-статистичного характеру можна розглядати підсумки діяльності окремих представників роду Острозьких, але доповнена та розширена вона може бути на основі діловодних матеріалів та епістолярної спадщини. Лише тоді можна буде говорити в усій повноті про наявність певної програми розбудови центру Острозького князівства.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. V. – Т.1.
2. Атаманенко В.Б. Статистичні джерела з історії Острога XVI-XVII ст. // Матеріали V історико-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1994. – С. 4-7.
3. Атаманенко В.Б. Південноволинські маєтності Я. Острозького у першій чверті XVII ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 21-34.
4. Атаманенко В. Староконстантинов и Острог как резиденции князя Василия-Константина Острожского// Магнпацкі двор і сацыяльнае узаемадзеянне (XV-XVIII ст.ст.). – Мінск, 2014. – С. 64-78.

5. Переговський В. Із історії міста Старокостянтинова. Заснування його князем Костянтином Костянтиновичем Острозьким, татарські спустошення, про православні церкви і католицькі монастирі в тому місті // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. – Острог, 2009. – С 10-44.
6. Баранович О. З історії заселення південної Волині. Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI-XVII вв. // Опис володінь князя Януша Острозького... – С. 45-57.
7. Баранович О. Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова)// Опис володінь князя Януша Острозького... – С. 58-93.
8. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930.
9. Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – Київ; Старокостянтинів, 2001.
10. Головний архів давніх актів. – Архів Коронного Скарбу. – №31.
11. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. – Минск, 2009.
12. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття – Львів, 2003.
13. Ковалів В.-Й. Острівський фарний костел XV-XX ст. // Матеріали IV-ої Острівської науково-красназничої конференції «Остріг на порозі 900-річчя» (1995 р.). – Остріг, 1993. – С. 57-61.
14. Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137.
15. Львівська бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 «Оссолінські». – №III, 1803.
16. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. – Острог, 2009.
17. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004.
18. Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995.
19. Ульяновський В.І. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009.
20. Archiwum narodowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków (далі – AS). – №64/13.
21. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997.
22. Kowalów W.J. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostróg: Wołania z Wołynia, 2001.
23. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX.